

Elżbieta Kopytek*

TRADYCJE I WZORCE WYCHOWANIA W RODZINIE ŻYDOWSKIEJ

Odradzające się w ostatnich latach zainteresowanie kulturą żydowską jest coraz bardziej widoczne. Problematyka związana z życiem i historią Żydów stanowi temat wielu spotkań, dyskusji czy programów telewizyjnych. Najczęściej jest to holokaust, niewątpliwie najbardziej bolesna karta historii Żydów.

W moim artykule, który w wielu miejscach nawiązuje również do wydarzeń okresu II wojny światowej, chciałam pokazać piękną i jakże bogatą kulturę żydowską, a przede wszystkim żydowskie tradycje i zwyczaje rodzinne, oraz zasady funkcjonowania rodziny żydowskiej.

Mam nadzieję, że dzięki temu zrozumiemy chociaż trochę odmienność i wyjątkowość kultury żydowskiej, będziemy mogli również bliżej poznać historię Krakowa, który dla Żydów był i jest do dzisiaj miejscem wyjątkowym.

Tradycja w kulturze żydowskiej jest bardzo silnie związana z wiarą. Precyzyjnie określa ona ceremonie, a także reguły dnia codziennego i świątecznego. Skutkiem takiego podejścia jest styl życia rodziny żydowskiej, ukształtowany i okrzepły przez stulecia. Należy jednak pamiętać, że rytuały żydowskie to z jednej strony wynik działania *halachy*, czyli przepisów prawnych i religijnych, z drugiej zaś – zwyczajów lokalnych, zwanych *minchag*. W ten sposób powstała tradycja, która określa zarówno zachowania Żydów, jak i wpływa na strukturę rodziny.

Alan Unterman stwierdza, że „rytuał żydowski najwygodniej jest rozpatrywać w trzech podstawowych wymiarach. Mamy więc po pierwsze, liniowe determinanty czasowe, których działania doświadcza Żyd w kolejnych okresach swego życia, od urodzenia poprzez różne punkty zwrotne, gdzie ulega zmianie jego rola i status (rodzinny bądź społeczny), do śmierci, z towarzyszącymi jej obrzędami. W ramach

* Praca licencjacka napisana pod kierunkiem prof. KSW dr hab. Grażyny Makiello-Jarży na Wydziale Nauk o Rodzinie KSW.

tego liniowego modelu istnieje drugi wymiar, czasowy, który tworzą determinanty cykliczne, dzielące każdy dzień, tydzień i rok wyznawcy nauki Mojżesza na ściśle przez rytuał wyznaczone interwały. Trzeci wymiar nie ma ani charakteru liniowego, ani cyklicznego, a tworzą go ponadczasowe wymagania, stawiane Żydowi w ciągu całego życia².

Do najważniejszych wydarzeń w życiu każdego religijnego Żyda należą obżezanie, *bar micwa*, wprowadzająca go w dorosłe i odpowiedzialne życie, ślub i pogrzeb.

Życie tradycyjnej rodziny żydowskiej koncentruje się wokół świąt, dlatego cały rok podzielony jest na okresy świąteczne, z obowiązującymi odpowiednimi rytuałami i zwyczajami oraz okresy pomiędzy świętami. Postępuje również się według pewnych zasad.

Najważniejszym świętem żydowskim był szabat, ustanowiony na cześć Boga Stworzyciela oraz na pamiątkę Przymierza zawartego pomiędzy Bogiem a narodem Izraela. Szabas miał także przypominać o dobroci Boga, który pomógł w wyprowadzeniu Żydów z Egiptu. Znaczenie tego święta jest wielokrotnie podkreślane w Starym Testamencie.

Głównym i największym świętem było również święto Pesach, które rozpoczynano uroczystą kolacją sederową. Z Pesach wiąże się zakaz jedzenia chleba pieczonego na zakwasie, dlatego święto to poprzedzały gruntowne wiosenne porządki mające na celu pozbycie się resztek żywności na zakwasie. Podstawowym pożywieniem była wówczas maca, tzn. chleb praśny, sporządzony z wody i mąki, który spożywano przez osiem dni.

Siedem tygodni po Pesach rozpoczynało się Święto Tygodni, czyli Szawuot. Miało ono upamiętniać dzień, w którym Mojżesz otrzymał Torę na górze Synaj. Szawuot było również świętem rolniczym, dziękowano wówczas za plody ziemi. W noc poprzedzającą święto Żydzi studiowali Torę, wierząc, że wszystkie prośby tej nocy trafiają do Boga.

Jesienne święto Sukkot przypominało czterdziestoletnią wędrówkę Żydów przez pustynię. Tradycyjni Żydzi budowali wówczas szałas (sukkot), który musiał mieć trzy ściany i dach kryty gałązkami z liści. Nocowanie w szałasie miało przypominać o niewygodach, których doświadczali Żydzi, wędrując do Ziemi Obiecanej.

Święto Rosz Haszana było początkiem nowego roku żydowskiego. Upamiętniało ono stworzenie świata, dzień narodzin pierwszego człowieka oraz dzień Sądu Bożego. W tym dniu wszystkim napotkanym składało się życzenia: „Obyście zostali zapisani na dobry rok”. Był to również dzień, w którym Żydzi odwiedzali groby bliskich oraz prosili zmarłych o wyjednanie łaski u Boga.

Święto Jom Kippur (Dzień Pojednania lub Sądny Dzień) ściśle wiązało się ze świętem Rosz Haszana, od którego dzieliło je 10 dni. Były to tzw. „straszne dni”, a więc czas pokuty i rachunku sumienia oraz czas oczekiwania na Boże przebaczenie. Jom Kippur było jednym z ważniejszych dni w żydowskim roku religijnym. W tym dniu wszyscy Żydzi, nawet ci, którzy rzadko uczestniczyli w innych rytuałach, starali się być w synagodze.

² A. Unterman, *Żydzi. Wiara i życie*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002, s. 132.

Święto Chanuka upamiętniało zwycięskie powstanie Machabeuszów w 165 r. p.n.e. Było to święto bardzo radosne. Przez osiem kolejnych dni zapalane są świece, każdego dnia jedna. Chanuka miała charakter bardzo rodzinny. To ulubione święto dzieci, które w tym dniu dostawały prezenty i bawiły się w różne gry razem z rodzicami.

Do radosnych świąt należało też wiosenne święto Purim, zwane „żydowskim karnawałem”, lub świętem Estery, ponieważ upamiętniało ono ocalenie Żydów w Persji w V w. p.n.e. Był to czas karnawału, a więc czas radosnej zabawy, kiedy to mężczyźni mogli przebierać się za kobiety, a kobiety za mężczyzn. Przebierały się także dzieci. Chodząc po domach, przedstawiały scenki z historii Estery i zbierały pieniądze na cele dobroczynne. Podobnie jak święto Chanuka, Purim był bardzo lubiany przez dzieci, ponieważ w tym dniu obdarowywano je prezentami. Jest to również dzień, w którym zalecano dobroczynność i uczynki miłosierne.

Tradycja i przywołane wyżej święta były bardzo ściśle związane z bytem narodu żydowskiego. Żydzi, żyjąc w diasporze, nie mając swojego miejsca na ziemi, musieli znaleźć sposób na przetrwanie. Przestrzeganie tradycji, nakazów i praw religijnych oraz podporządkowanie im życia stało się sposobem na ocalenie żydowskiej kultury. Żydzi, kultywując święta i tradycje, chronili jednocześnie swój naród i swoją tożsamość. Bardzo rygorystyczne podporządkowanie się Torze, a więc żydowskiej Świętej Księdze, pozwoliło im pozostać wiernym sobie i religii.

Żydowskie święta bardzo często nawiązują do ważnych wydarzeń historycznych. W związku z tym świętowanie było i jest zarazem nauką historii Żydów.

Tradycja i święta stanowią w rodzinie żydowskiej nieodłączny element codziennego życia. Każdy dzień w takiej rodzinie przynosił wypełnianie Bożych przykazań, bez których życie prawdziwego Żyda było niemożliwe. Rodzina była dla Żydów podstawową komórką życia religijnego i obrzędowego. Była miejscem, gdzie z pokolenia na pokolenie przekazywano kulturę i wiarę, a także chroniono ją przed obcymi wpływami. W przypadku tak specyficznej rodziny, jaką niewątpliwie była rodzina żydowska, miało to ogromne znaczenie i wpływało na jej funkcjonowanie.

Celem badań, które przeprowadziłam, było:

- 1) ustalenie czynników wpływających na przekazywanie tradycji i obyczajów w rodzinie żydowskiej,
- 2) ustalenie wzorców wychowania w rodzinie żydowskiej,
- 3) wskazanie zależności pomiędzy tradycją a wychowaniem w rodzinie żydowskiej.

W badaniach posłużyłam się techniką wywiadu. Był to wywiad anamnestyczny, który obejmował nie tylko historię życia badanych, ale także opis rodzin, w których żyli, gdy byli dziećmi, oraz rodzin ich dziadków. Chciałam w ten sposób uchwycić przekaz międzypokoleniowy na przestrzeni trzech lub, jeśli to było możliwe, czterech pokoleń. Miałam znaczne trudności ze znalezieniem osób, z którymi mogłabym przeprowadzić wywiad. W badaniach wzięło udział 11 osób (tabela 1).

Były to osoby w wieku od 63 do 86 lat, 7 kobiet i 4 mężczyzn. Ich udział był efektem doboru celowego. Kryterium doboru celowego było zamieszkiwanie ich rodzin w Krakowie bądź okolicy przed wojną lub (i) po wojnie. Wśród osób,

Tabela 1. Dane demograficzne

Imię	Data urodzenia	Stan cywilny	Liczba posiadanych dzieci	Wykształcenie	Wiek w momencie wybuchu wojny	Osoby z rodziny ocalałe po wojnie
Estera	1935	rozwódka	1	wyższe	4 lata	matka
Janina	1928	panna	–	wyższe	11 lat	ojciec i matka
Helena	1928	wdowa	2	średnie	11 lat	–
Rozalia	1926	mężatka	2	wyższe	13 lat	matka
Krystyna	1943	mężatka	2	średnie	–	rodzice zastępczy
Ewa	1930	wdowa	–	wyższe	9 lat	matka
Miriam	1927	mężatka	2	średnie	12 lat	siostra
Henryk	1923	żonate	3	wyższe	16 lat	–
Jakub	1931	żonaty	1	wyższe	8 lat	–
Adam	1920	kawaler	–	średnie	19 lat	–
Dawid	1931	kawaler	–	wyższe	8 lat	ojciec i matka

z którymi przeprowadziłam wywiad, trzy nie mieszkają na stałe w Polsce. Dwie mieszkają w Izraelu, jedna w Stanach Zjednoczonych. Z jedną osobą prowadziłam korespondencję listowną.

Zwraca uwagę duża różnorodność wśród rodzin moich rozmówców. Są to rodziny religijne lub rodziny częściowo zasymilowane. Ich stosunek do religii, tradycji i obchodzonych świąt ulegał zmianie (tabela 2).

Jak wynika z tabeli 2, zdecydowana większość rodzin należących do I pokolenia, tj. pokolenia dziadków moich rozmówców, była bardzo religijna bądź religijna. W II pokoleniu, tj. pokoleniu rodziców, można zaobserwować tendencję do asymilacji. Cztery rodziny nadal pozostają rodzinami bardzo religijnymi. W III pokoleniu, czyli w pokoleniu moich rozmówców, na skutek wydarzeń wojennych, można zaobserwować prawie całkowite odejście od religii. Dzieci badanych, czyli IV pokolenie, z wyjątkiem tych, które mieszkają w Izraelu, nie zachowały żydowskich tradycji.

W kolejnej tabeli (tabeli 3) zestawione zostały wszystkie ważniejsze żydowskie święta i te, które z nich są obchodzone w rodzinach badanych osób. Jak widać, obchodzenie świąt najbardziej przestrzegane było przez I pokolenie. Dziadkowie tworzyli najczęściej tradycyjne rodziny żydowskie, w których zasady i przepisy religijne były bardzo ważne. W II pokoleniu święta nadal są ważnym elementem rodzinnych tradycji. Należy tu jednak zaznaczyć, że przestrzeganie świąt dotyczy okresu przed wybuchem II wojny światowej. W pozostałych rodzinach, z wyjątkiem jednej, obchodzone były tylko wybrane święta. Zazwyczaj był to Jom Kipur (Sądny Dzień) i święto Pesach. W III pokoleniu widzimy zdecydowane odejście od świętowania. Jako powód należy wskazać tu wojnę, która przyczyniła się do utraty wiary większości moich rozmówców. W IV pokoleniu żadne z dzieci, z wyjątkiem tych, które wyjechały do Izraela, nie kultuwuje obchodzenia żydowskich świąt (tabela 4).

Tabela 2. Zestawienie danych dotyczących stosunku badanych do religii w czterech pokoleniach

	I POKOLENIE	II POKOLENIE	III POKOLENIE	IV POKOLENIE
Dawid	Rodzina bardzo religijna	Rodzina bardzo religijna	Rodzina niereligijna	Brak
Adam	Rodzina bardzo religijna	Rodzina bardzo religijna	Rodzina religijna	Brak
Jakub	Rodzina religijna	Rodzina religijna częściowo zasymilowana	Rodzina niereligijna	Rodzina religijna zamieszkała w Izraelu
Hynryk	Rodzina religijna	Rodzina bardzo religijna	Rodzina niereligijna	Rodzina niereligijna
Miriam	Rodzina bardzo religijna	Rodzina bardzo religijna	Rodzina niereligijna	Rodzina religijna zamieszkała w Izraelu
Ewa	Rodzina religijna	Rodzina niereligijna mocno zasymilowana	Rodzina niereligijna	Brak
Krystyna	Brak danych	Brak danych	Rodzina katolicka	Rodzina katolicka
Rozalia	Rodzina bardzo religijna	Rodzina religijna częściowo zasymilowana	Rodzina niereligijna	Rodzina religijna zamieszkała w Izraelu
Helena	Brak danych	Rodzina religijna częściowo zasymilowana	Rodzina katolicka (po wojnie)	Rodzina katolicka
Janina	Rodzina bardzo religijna	Rodzina religijna częściowo zasymilowana	Rodzina religijna mocno zasymilowana	Brak
Estera	Rodzina religijna	Rodzina religijna częściowo zasymilowana	Rodzina religijna	Rodzina katolicka

Tabela 3. Zestawienie danych dotyczących obchodzenia świąt w I i II POKOLENIU (x – święta obchodzone)

OBCHODZONE ŚWIĘTA													
	Estera	Janina	Helena	Rozalia	Krystyna	Ewa	Miriam	Henryk	Jakub	Adam	Dawid		
I POKOLENIE													
Szabat	Nie pamięta	x	Nie pamięta		Brak danych	x	x	x	x	x	x		
Rosz Haszana		x				x	x	x	x	x	x	x	
Jom Kippur		x		x			x	x	x	x	x	x	x
Pesach		x				x		x	x	x	x	x	x
Szawuot		x						x	x	x	x	x	x
Sukkot		x						x	x	x	x	x	x
Chanuka		x						x	x	x	x	x	x
Purim		x						x	x	x	x	x	x
II POKOLENIE													
Szabat			x	x	Brak danych	x	x	x	x	x	x		
Rosz Haszana				x		x	x	x	x	x	x		
Jom Kippur	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x		
Pesach	x	x	x	x		x	x	x	x	x	x		
Szawuot				x		x	x	x	x	x	x		
Sukkot				x		x	x	x	x	x	x		
Chanuka				x		x	x	x	x	x	x		
Purim				x		x	x	x	x	x	x		
				x	x	x	x	x	x	x			

Tabela 4. Zestawienie danych dotyczących obchodzenia świąt i w III i IV POKOLENIU (X – święta obchodzone)

OBCHODZONE ŚWIĘTA											
	Estera	Janina	Helena	Rozalia	Krystyna	Ewa	Miriam	Henryk	Jakub	Adam	Dawid
III POKOLENIE											
Szabat	x		Nie obchodzi świąt		x	x	Nie obchodzi świąt	Obchodzi święta bez religijnej oprawy	Nie obchodzi świąt	x	Nie obchodzi świąt
Rosz Haszana	x				x	x				x	
Jom Kippur	x	x		x	x	x				x	
Pesach	x	x		Pozostałe święta obchodzi bez religijnej oprawy	x	x				x	
Szawuot	x			x	x	x				x	
Sukkot	x			x	x	x				x	
Chanuka	x			x	x	x				x	
Purim	x			x	x	x				x	
IV POKOLENIE											
Szabat	Nie obchodzi świąt żydowskich	Brak	Nie obchodzi świąt żydowskich	Tradycyjne święta obchodzone w Izraelu	x	Brak	Tradycyjne święta obchodzone w Izraelu	Nie obchodzi świąt żydowskich	Tradycyjne święta obchodzone w Izraelu	Brak	Brak
Rosz Haszana											
Jom Kippur											
Pesach											
Szawuot											
Sukkot											
Chanuka											
Purim											

W tabeli 4, która jest uzupełnieniem tabeli 3, zestawiałam obyczaje i tradycje żydowskie, o których podczas wywiadów mówili badani. Są one również bardzo ważne i pozwalają stworzyć pełniejszy obraz funkcjonowania rodziny żydowskiej. Zestawienie w tabeli 4 wskazuje na to, że tylko w I pokoleniu był utrzymany zwyczaj noszenia peruki przez zamężne kobiety. Zwyczaj noszenia brody i pejsów oraz jarmułki przez mężczyzn był zachowany zarówno w I, jak i w II pokoleniu. Jest on charakterystyczny dla rodzin bardziej religijnych.

Dla większości badanych członków rodzin z I i II pokolenia ważna była również codzienna modlitwa, zarówno w domu, jak i w synagodze. Ważne było również przestrzeganie koszerności. III pokolenie odchodzi od większości przywołanych przeze mnie zwyczajów. Niektóre osoby modlą się i chodzą do synagogi. W IV pokoleniu tylko w przypadku dwóch rodzin dzieci zachowały żydowskie zwyczaje, pozostali całkowicie od nich odeszli.

Wychowanie w rodzinach moich rozmówców było uzależnione od typu rodziny. W rodzinach religijnych, patriarchalnych, najczęściej występował autokratyczny styl wychowania. Dzieci były posłuszne rodzicom, czasami stosowano kary. Między rodzicami a dziećmi utrzymywał się pewien dystans, zwłaszcza dotyczył on relacji ojciec – dzieci. Ojciec był zazwyczaj osobą bardziej stanowczą i wymagającą. Do niego należało podejmowanie decyzji związanych z wychowaniem religijnym dzieci. Znacznie silniejsze więzi emocjonalne łączyły moich rozmówców z matkami. Na pewno wynikało to stąd, że to przede wszystkim matka zajmowała się domem. W rodzinach, które były mniej lub bardziej zasymilowane, wychowanie było bardziej partnerskie. Pomędzy rodzicami a dziećmi istniały silne, widoczne więzi emocjonalne. Rodzice dążyli w wychowaniu do większej otwartości i tolerancji. Nadal matka pozostawała tą osobą, która miała najbliższe relacje z dziećmi. W wychowaniu stały się ważne nie tylko treści religijne, ale także edukacja i wykształcenie ogólne. Dzieci uczęszczały do szkół powszechnych, często uczestniczyły w zajęciach dodatkowych. W niektórych rodzinach dzieci były wychowywane w wierze katolickiej. Inne były wychowywane w duchu obrzędowości żydowskiej, jednak z pewnymi elementami religii katolickiej.

W rodzinach religijnych dużą wagę przywiązywano do obchodzonych świąt. W tych tradycyjnych rodzinach, role poszczególnych ich członków były ściśle określone. Życie codzienne podporządkowywano regułom i zasadom religii żydowskiej.

Dla rodzin, które ulegały stopniowej asymilacji, tradycja nadal pozostawała ważnym elementem dnia codziennego. Dla kolejnych pokoleń, zwłaszcza pokolenia, które zostało okaleczone wojenną traumą, religia i wiara przestają mieć wartość nadrzędną. Obchodzone święta nie mają charakteru religijnego, lecz są raczej hołdem składanym pomordowanym.

Podsumowując swoje badania, pozwalam sobie sformułować następujące wnioski.

Rodziny żydowskie, w których żyli i wychowywali się moi rozmówcy, w większości były rodzinami tradycyjnymi. W wychowaniu dużą rolę odgrywały wzorce religijne, wzorce wyrosłe z doświadczeń zarówno rodziców, jak i dziadków.

Tabela 5. Zestawienie danych dotyczących opozostałych tradycji i zwyczajów żydowskich w czterech pokoleniach

INNE TRADYCJE I ZWYCZAJE ŻYDOWSKIE

	I POKOLENIE	II POKOLENIE	III POKOLENIE	IV POKOLENIE
Dawid	Nanoszenie pejsów i brody, noszenie peruki przez mężatki, koszerność	Codzienna modlitwa, chodzenie do synagogi	Nie występują	Brak
Adam	Nie pamięta	Tradycyjny ślub, swatanie, koszerność, język jidysz, bar miewa	Chodzenie do synagogi, modlitwa	Brak
Jakub	Noszenie jarmułki, noszenie peruki przez mężatki	Noszenie jarmułki	Chodzenie do synagogi	Obrzezanie, tradycyjny ślub, religijna edukacja
Hynryk	Koszerność	Noszenie brody i pejsów, noszenie jarmułki, język jidysz, bar mictwa	Nie występują	Nie występują
Miriam	Noszenie jarmułki, noszenie pejsów, noszenie peruki przez mężatki, koszerność, codzienna modlitwa, odbywanie szywy	Codzienna modlitwa, noszenie jarmułki, noszenie pejsów, koszerność, chodzenie do synagogi	Nie występują	Modlitwa, chodzenie do synagogi
Ewa	Chodzenie do synagogi	Nie występują	Nie występują	Brak
Krystyna	Brak danych	Brak danych	Modlitwa, chodzenie do synagogi	Nie występują
Rozalia	Noszenie peruki przez mężatki, koszerność	Koszerność	Nie występują	Nie występują
Helena	Nie pamięta	Codzienna modlitwa, mezusa na drzwiach, specjalne naczynia na święto Pesach	Nie występują	Nie występują
Janina	Noszenie peruki przez mężatki, noszenie pejsów i brody, swatanie	Tradycyjny ślub	Chodzenie do synagogi	Brak
Estera	Nie pamięta	Codzienna modlitwa	Codzienna modlitwa, zachowanie postów, chodzenie do synagogi	Nie występują

W I pokoleniu, to jest w pokoleniu dziadków moich rozmówców, można mówić o bardzo silnym przywiązaniu do tradycji, co owocowało jednocześnie dużym poczuciem tożsamości i odrębności. Były to rodziny, które, jak można przypuszczać, charakteryzowały się dużym stopniem izolacji. Bardzo widoczne było tam podporządkowanie codziennego życia Bożemu Prawu. Głęboka wiara w Boga stanowiła dla nich wartość nadrzędną, dawała poczucie solidarności i spójności.

W II pokoleniu, pokoleniu rodziców, można zauważyć tendencję do odchodzenia od tradycji. Było to głównie uwarunkowane sytuacją, jaka wówczas istniała w Polsce. Mam tu na myśli występujący w różnym nasileniu antysemityzm oraz procesy asymilacyjne. Część rodzin pozostała wierna tradycji i Bożym Przykazaniom. Pozostałe ulegały powolnemu, aczkolwiek widocznemu procesowi akulturacji. Wspomnę tu chociażby przejmowanie niektórych elementów katolickich świąt. W wychowaniu zmiany szły w kierunku większej otwartości i tolerancji. Nadal jednak wartości związane z szacunkiem do tradycji pozostawały ważne.

Przełomem i wyraźną cezurą był wybuch wojny, która przerwała proces transmisji międzypokoleniowej. Rodzina przestaje istnieć. Wydarzenia wojenne spowodowały, że w III pokoleniu obserwujemy dość zdecydowane odejście od wiary. Dla jednych, zwłaszcza rodzin mniej tradycyjnych, nie było to tak bolesne. Rodziny te po wojnie całkowicie odeszły od swojej religii, żyją jak rodziny polskie, często katolickie. Inni są obojętni, jeśli chodzi o religię. Obchodzą niektóre święta, tłumacząc to pamięcią i szacunkiem dla ofiar wojny. Jeszcze inni świadomie odeszli od wiary, nie mogąc zrozumieć Boga i tego, co pozwolił uczynić z Żydami. III pokolenie, to pokolenie, które musiało nauczyć się żyć w nowych warunkach, w nowej rzeczywistości, nosząc jednocześnie w sobie wojenną traumę. Dla wielu łączy się to także z poczuciem winy. Wciąż bowiem powraca pytanie o prawo do życia.

To, co można było zauważyć w IV pokoleniu, choć nie można tego zjawiska uogólniać ze względu na małą liczbę przebadanych osób, to zwrot ku przeszłości. Chęć powrotu do tradycji swoich dziadków czy pradiadków. To szukanie korzeni, próba odnalezienia nieistniejącego już świata.

Dla wielu Żydów tym światem był krakowski Kazimierz. Na zakończenie chciałabym zacytować słowa Janusza Makucha, dyrektora Festiwalu Kultury Żydowskiej w Krakowie:

Kiedyś byłem przekonany – nie z naiwności, tylko z pragnienia – że może wróci na Kazimierz żydowskie życie. Pierwszy, który mi uświadomił, że tak nie będzie, był Rafael Scharf. Powiedział: „Słuchaj, bramy raju są dla nas zamknięte. Ale nie zwalnia to nas z obowiązku stukania do nich”. Cała moja rola polega na tym, że jeżdżę po świecie i jak taki szames stukam rano w okiennice Żydów, budząc ich na modlitwę i zapraszając do największej synagogi na świecie – na Kazimierz, raz w roku³.

³ A. Legutko-Ołownia, *Krakowski Kazimierz. Miasto rozstań i powrotów*, Wydawnictwo Bezdroża, Kraków, 2004, s. 72; [cyt. za:] *Żydzi – Polacy – Chrześcijanie*, „Forum” 25.06.2003.

Bibliografia

- Judaizm* (1989), red. M. Dziwisz, Wyd. Prasowe RSW „Książk-Prasa-Ruch”, Kraków.
- Kameraz Kos N. (2002), *Święta i obyczaje żydowskie*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.
- Legutko-Ołownia A. (2004), *Krakowski Kazimierz. Miasto rozstań i powrotów*, Wydawnictwo Bezdroża, Kraków, [cyt. za:] *Żydzi – Polacy – Chrześcijanie*, „Forum” 25.06.2003.
- Tomaszewski J., Żbikowski A. (2001), *Żydzi w Polsce. Leksykon*, Wydawnictwo Cyklady, Warszawa.
- Unterman A. (2002), *Żydzi. Wiara i życie*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Żbikowski A. (2005), *Żydzi*, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.